هەڵس و کەوتی سەرکەوتوویی

زانستی مودێرن لەگەڵ ئیمپراتۆری ئورووپایی دەستپێکرد. دیارە و سرووشتییە کە بە شێوەیەکی قووڵ و بەرین لە ژێر کارتێکەری داب و نەریتی زانستی کەون بۆ وێنە یونانی کۆن، هیندوستان و ئیسلام، دابووە، بەڵام لای کەم دوای دەسپێکی سەردەمی نوێ، زانستی مودێرن دەست لە دەستی گەورەبوونەوەی ئیستعمارگەرانی سپانیا، پرتەقاڵ، ئینگلیز، فەرانسە، ڕووسیا و هولەند، فۆرمێکی تایبەت بەخۆی گرتووە. هاوکات لەگەڵ سەردەمی زوو، چینی، هیندی، موسوڵمان، دانیشتوانی کۆنی ئەمریکا و دانیشتوانی دورگەکانی پلینزی ئەزموونی گەلێك گرنگیان بۆ وەرێخستنی شۆڕشی زانستی بە مرۆڤ داوە. ئادەم سمیت "Adam Smith" و کارل مارکس "Karl Marx" خۆیان بە خورافات و داب و نەریتی ئیسلامیەوە خەریك کردووە، زانایانی پزیشکی چەشنی دەرمانکردنی هیندیەکانیان پشکنیوە و ئینسان ناسیی ڕۆژئاوایی ئەزموونی لە چەشنی ژیانی مرۆڤی دورگەکانی پلینزی وەرگرتووە. بەڵام تا ناوەڕاستی سەدەی بیستەمیش هێزمەندانی ئورووپایی بوون کە خۆیان بە زانستەوە خەریك کرد و دیسیپلینێکی بەکەڵکیان لەو بوارە پێک هێنا. جیهانی ڕۆژهەڵاتی و بەتایبەت وڵاتە ئیسلامییەکان نەیانتوانیوە لەساڵەکانی ١٥٠٠ بەولاوە ڕکەبەرایەتی بیرمەندانی ئورووپایی بکەن. لە نێوان ١٥٠٠ و ١٩٥٠ وە ئەو بەشە لە جیهان نەیتوانیوە هیچ کەڵکێکی بۆ زانستی سروشتی بێ یاخود دۆزینەوەیەکی بەکەڵك بۆ مرۆڤ پێك بێنێ کە بتوانێ لەگەڵ بیرمەندانی وەك ئیزاك نیوتۆن یا چارلز داروین ڕکەبەرایەتی بکا.

دیارە ئەوە بەو مانایە نییە کە ئورووپاییەکان "ژێن"ێکی تایبەتییان بە هەڵسەنگاندن لەگەڵ ڕۆژهەڵاتییەکەن هەیە یاخود زانستی فیزیك یا بیۆلۆژی بۆ هەمیشە لای خۆیان قورغ کەن. ئەوە تەنیا بەو مانایەیە کە ئورووپاییەکان بەهۆی هەڵکەوتێکی مێژوویی کە بۆیان ڕەخساوە، بوونەتە پێشرەوی شۆڕشی زانستی. هەر بەو هۆیەی ئایینی ئیسلام ئیتر تەنیا بە عەرەبەکانەوە پەیوەندی نییە، زانستیش تەنیا ماڵ و دەسکەوتی ئورووپاییەکان نەماوەتەوە.
بەڵام چلۆن ئەو پەیوەندییە مێژووییەی نێوان زانستی مودێرن و ئیمپریالیزمی ئورووپایی پێکهاتووە؟ لە سەدەکانی ١٩ و ٢٠ دا تکنۆلۆژی بووە هۆی بەهێزکردنی ئەو یەکیەتییە، بەڵام لە سەردەمی زوو ئەو فاکتەرە هیچ ڕۆڵێکی بەرچاوی نەگێڕاوە و گرنگایەتی پی نەدراوە. پەیوەندایەتی نێوان گیاناسێك کە بەدوای ناسینی گیا دا دەگەڕا و ئەو کاپیتانەی بەدوای دۆزینەوەی وڵاتی نۆی بۆ داگیرکردن دەگەڕا، هەر کام لە ڕوانگەی خۆیانەوە وەدوای پشکنینی ئەم جیهانە کەوتبوون. زانایان هەر وەك داگیرکەران، بە دێری "نازانم دنیای نوێ چ چاوەڕوانییەکم لێ دەکا" دەستیان پێ کردووە. بۆ گەیشتن بە ئارەزووی خۆیان و ڕوونکردنەوەی ئەو پەرجۆیە هەر دووك لا تامەزرۆی کۆکردنەوەی زانیاری بوون. هەروەها هەردووکیان هیوادار بوون بە تەیار بوون بەو زانستە نۆییە حکوومەت بەسەر دنیادا بکەن.

هەر لە سەرەتاوە دۆزراوەی زانستیی ئورووپاییەکان بەردەوام پەیوەندایەتی لەگەڵ داگیرکردنی وڵاتان و بە پێچەوانەکەشی هەبووە. داگیرکەران و ئیمپریالیستەکانی

سەردەمی پێشوو پێیان وابوو لە جیهان تێ گەییون. عەرەبەکان وڵاتانی میسر، سپانیا یا هیندوستانیان داگیر کردووە بەڵام نەك بۆ ئەوەی لەوێ شتێکی زانستی بدۆزنەوە، کە خۆیان پێشتر نەیانزانیبێ. ڕۆمی، مەغوول و ئازتێك "Azteken"ەکان هێرشیان بۆ سەر هۆز و خەڵکانی دەوروبەریان کردووە تەنیا بۆ بەهێزکردنی حکوومەتەکەیان و داگیرکردنی ماڵ و داراییان. بەڵام بە پێچەوانەی ئیمپریالیستی ئورووپایی، ئەوان هیچکات بەدوای زانستی نوێوە نەبوون.

بە پێی کات مەودای مابەین پشکنین و کۆکردنەوەی زانستی لەگەڵ هێزی داگیرکەرانی وڵاتان لێك نیزیکتر بوونەتەوە و ئاوێتەی یەکتر بوون. لە سەدەی هەژدە و نۆزدەدا هاوکات لەگەڵ داگیرکردنی وڵاتان بەردەوام مرۆڤی زانا و پشکێنەر شان بە شانی هێزی نیزامی چالاکیان کردووە. کاتێ ناپلێئۆن لە ساڵی ١٧٩٨ هێرشی کردە سەر وڵاتی میسر، ١٦٥ زانای بۆ پشکنین لەگەڵ خۆی هاوڕێ کرد. هەروەها لە ئینگلیز کاتێ چاڵز داروین وەك مرۆڤێکی ئایینی لەگەڵ کاپیتانی کەشتی نیزامی بۆ کۆکردنەوەی زانست وەڕێ کەوت، دەبێ تامەزرۆیی بۆ پشکنینی سرووشت زۆر زیاتر بووبێ بە هەڵسەنگاندن لەگەڵ پشکنینی کتێبی ئینجیل.

گێڕاوەیەك لە ناو خەڵکی ئەمریکادا هەیە کە زیاتر وەك حیماسەیەك چاو لێدەکرێ. ئەو کاتەی ئارمسترۆنگ و ئالدرین لەسەر مانگ نیشتن، پێشتر دەبێ لەگەڵ بەشدارانی ئەو پرۆژەیە لە ناوچەیەکی بیابانی ڕۆژئاوی ئەمریکا خۆیان بۆ ئەو سەفەرە ئامادە کردبێ. لەو ناوچەیە چەندین هۆزی سوور پێست ژیاون. ڕۆژێك یەك لە سەرکردەی هۆزێکی سوورپێستەکان لە ئەستێرەناسێك پرسیار دەکا: ئێوە لێرە چ دەکەن؟ ئەستێرەناسەکە وەڵامی دەداتەوە کە دەیانەوێ سەفەر بۆ سەر مانگ بکەن. دوای برێك بیرکردنەوە دەڵێ: لەسەر باوەڕی زۆربەی سوورپێستەکان، لەسەر مانگ ڕۆحی پیرۆز دەژین. ئەگەر ئێوە بەراست بۆ ئەوەی سەفەر دەکەن، تکایە لە لایەن ئێمەوە هەواڵێکیان پێ ڕابگەێنن. ئەستێرەناسەکە سەرەڕای بە خوڕافات دانانی ئەو بۆچوونە دەڵێ: دەی باشە چیان پێ بڵێین. سوور پێستەکە بە زمانی خۆی دێرێك دەڵێ کە ئەستێرەناسەکە لێی تێ ناگا. دەڵێ دەبێ چەندین جاری دووپات کەیەوە تا لەبەری کەی. ئەویش چەند جار دووپاتی دەکاتەوە و بە باشی دێرەکە دێنێتە سەر زمانی بە بێ ئەوەی لێی تێ بگا. ئینجا پرسیار دەکا: ئێستا من فێر بووم ئەو دێرە بڵێم، بەڵام پێم ناڵێی دێرەکە مانای چییە؟ سوور پێستەکە لە وەڵامدا دەڵێ: ئەوە نهێنییەکە لە نێوان ئێمە و ڕۆحی پیرۆز و ناتوانێ ماناکەی پێی بڵێ. ئەستێرەناسەکان بەڵێنی پێ دەدا کە ئەگەرڕۆحی پیرۆزیان لەسەر مانگ بینی، دێرەکەی پێ ڕادەگەێنێ. کاتێ دەگەڕێنەوە بۆ جێی ئامادەکارییەکە، باس لەو چاوپێکەوتنە لەگەڵ سوورپێستەکە بۆ هاوکارەکانی دەکا و کەسێک دەدۆزنەوە کە لەو زمانە بگا. دێرەکەی بۆ دەڵێن و لە ماناکەی دەپرسن. کابراکە تێر پێ دەکەنێ و دواتر دەڵێ ماناکەی ئەوەیە: "ئاگاداربن، ئەو کەسانەی ئەو هەواڵەتان بۆ دێنن، هاتوون وڵاتەکەتان لێ داگیر دەکەن."

درێژەی هەیە ...